

The Concept of Individual and Collective Grit from the Perspective of Quranic Education

Nikoo Dialameh¹, Fatemeh Soghra Shafiee², Zahra Moradi³

DOI:
10.30497/esi.2025.247018.1842

Abstract

The purpose of this research is the conceptualization of individual and collective grit from the perspective of Quranic education. The research method is descriptive-analytical and data analysis was done using thematic analysis method. The statistical population of the research was 389 verses of the Holy Quran with words related to grit. With the purposeful sampling method, 34 verses formed the research sample. The findings of the research indicate six key themes as the components of grit in religious education: Faith and hope in unseen factors, courage and risk-taking, focus on what you have, strength of will, greatness and importance of the goal, motivational and unifying atmosphere. Based on this, the definition of grit is: "Continuing the movement towards the long-term goal in such a way that the person on the way to it has spiritual vitality combined with the acceptance of sufferings, and in a situation that provokes him to quit, he remains stable and with enthusiasm, strong will and belief in the divine victory of his efforts. uses " Grit in Qur'anic education has two dimensions, individual and collective, which in the collective concept of education is formed in individuals in such a way that with three indicators of inclusive enthusiasm, following the example of people of endurance, tolerant and loving synergy, weaknesses are compensated with the help of collective strength and move to the achievement of the goal will continue.

Keywords: Grit., stability, endurance, resistance, collective grit, individual grit

1. Assistant professor, Department of Islamic Studies and Educational Sciences, Imam Sadegh University, Tehran, Iran. dialameh@isu.ac.ir

2. Assistant professor, Department of Islamic Studies and Educational Sciences, Imam Sadegh University, Tehran, Iran. s Shafiee_Fs@isu.ac.ir

3. Postgraduate Student in Educational Management, Department of Islamic Studies and Educational Sciences, Imam Sadegh University, Tehran, Iran (Corresponding author). z.moradi@isuw.ac.ir

مفهوم شناسی ثبات قدم فردی و جمعی از منظر تربیت قرآنی

نیکو دیالمه^۱

فاطمه صغری شفیعی^۲

زهرا مرادی^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۶/۲۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۸

DOI: 10.30497/esi.2025.247018.1842

چکیده

هدف این پژوهش، مفهوم شناسی ثبات قدم فردی و جمعی از منظر تربیت قرآنی است. روش پژوهش، توصیفی-تحلیلی است و تحلیل داده‌ها به کمک روش تحلیل مضمون انجام شد. جامعه آماری پژوهش ۳۸۹ آیه قرآن کریم با واژگان مرتبط با ثبات قدم بود. با روش نمونه‌گیری هدفمند، ۳۴ آیه نمونه پژوهش را تشکیل دادند. در این پژوهش شش مضمون کلیدی به عنوان مولفه‌های ثبات قدم در تربیت و حیانی استخراج شد: ایمان و امید به عوامل غیبی، شجاعت و خطرپذیری، تمرکز برداشته‌ها، قوت اراده، بزرگی و اهمیت هدف، فضای انگیزشی و وحدت‌بخش. بر این اساس تعریف ثبات قدم عبارت است از «تداوم حرکت به سمت هدف بلندمدت به گونه‌ای که فرد در مسیر رسیدن به آن مهم، دارای نشاط روحی توانمند با پذیرش رنج‌ها است و در موقعیت تحریک کننده به ترک عمل، پایدار مانده و با شوق، اراده قوی و باور به نصرت الهی تمامیت تلاش خود را بکار می‌گیرد». ثبات قدم در تربیت قرآنی دارای دو بعد فردی و جمعی است که در مفهوم جمعی، تربیت به گونه‌ای در افراد رقم می‌خورد که با سه شاخصه اشتیاق فراگیر، الگوگیری از اهل استقامت، هم‌افزایی بردبارانه و محبت‌محور، ضعف‌ها به کمک توان جمعی جبران گردیده و حرکت تا تحقق هدف مداومت خواهد داشت.

واژگان کلیدی: ثبات قدم، پایداری، استقامت، مقاومت، ثبات قدم جمعی، ثبات قدم فردی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

۱. دانشیار گروه معارف اسلامی و علوم تربیتی، دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران. dialameh@isu.ac.ir
۲. استادیار گروه معارف اسلامی و علوم تربیتی، دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران. Shafiee_Fs@isu.ac.ir
۳. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد مدیریت آموزشی گروه معارف اسلامی و علوم تربیتی، دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران (نویسنده مسئول). z.moradi@isuw.ac.ir

بیان مسئله

تقریباً تمامی پیشرفت‌هایی که تمدن مدرن امروزی را ممکن ساخته است، نیازمند تلاش وسیع و مکرر در مواجهه با شکست، خستگی یا ملالت‌هاست. زندگی در جوامع مدرن نیز نیازمند پشتکار و ثبات قدم است (Lopez, 2009, p. 678).

مطالعات مختلف، عوامل اجتماعی-جمعیت شناختی بسیاری از جمله هوش، هوش هیجانی، خلاقیت، خودکارآمدی، خانواده و درآمد را که برای رسیدن به موفقیت ضروری‌اند، بررسی کرده‌اند؛ اما داکورث و همکارانش بر ثبات قدم و پشتکار به عنوان عامل کلیدی تأکید دارند. ثبات قدم یعنی استقامت و اشتیاق برای دستیابی به اهداف طولانی مدت (Duckworth, Peterson, Matthews, and Kelly, 2007). برخورداری از ثبات قدم یعنی سرسختانه پایبند بودن به یک علاقه و مقصودی هدفمند، یعنی سرمایه گذاری در تلاشی چالش برانگیز در گذر زمان (داکورث، ۱۳۹۸).

ثبات قدم نوعی خودتنظیمی است که موجب ایجاد پشتکار برای پیگیری علائق، کار و تلاش مداوم در دستیابی به اهداف بلند مدت می‌گردد، همچنین فرد علی‌رغم وجود مشکلات، ناامیدی‌ها، شکست‌ها و تغییرات در طول مسیر، با حفظ پشتکار و توجه به هدف، موانع و چالش‌ها را با موفقیت پشت سر می‌گذارد. ثبات قدم نسبت به هوش و استعداد، پیش بینی کننده بهتری برای موفقیت‌های بزرگ قلمداد می‌شود (Duckworth et al., 2007; Reraki, Celik & Saricam, 2015). مفاهیم روان شناختی چون ثبات قدم، نقش مهمی در غلبه بر چالش‌ها، شکست‌ها و ناکامی‌ها ایفا می‌کنند، چرا که خودکارآمدی، سازگاری، معنا در زندگی و پذیرش محدودیت‌ها، در نتیجه ثبات قدم حاصل می‌شود (Sherry & Kelly, 2019).

ثبات قدم از منظر داکورث دارای دو بعد است: (۱) استقامت در پشتکار و (۲) مداومت در اشتیاق. بعد اول نشان‌دهنده میزان تلاش در جهت اهداف تعیین شده است و با این معیار که چه اندازه از آنچه باید، انجام شده است، اندازه‌گیری می‌شود. بعد دوم نشان‌دهنده تمرکز و تعهد به مجموعه‌ای از اهداف مهم است (Silva, Eddington & Beaty, 2013). بدیهی است که برای رسیدن به موفقیت لازم است سخت کار کرد اما آنچه مفهوم ثبات قدم

را از دیگر مفاهیم جدا می‌کند، این تصور است که موفقیت از داشتن یک اشتیاق واقعی و حفظ آن تا دست یافتن به نتیجه نهایی، بدست می‌آید (Duckworth and Jackson, 2017).
لوپز سه ویژگی مهم را برای ثبات قدم ذکر می‌کند:

الف. قصدمندی ارادی و هدف‌مداری: قصدمندی در پیگیری یک هدف، ثبات قدم را از درجاماندگی به معنای تکرار بدون قصد حرکت یا از عادات خودکار متمایز کند.

ب. ادامه دادن یا تلاش دوباره: ادامه دادن مدام یک تلاش و تلاش چندین باره.

ج. وجود وسوسه بر ترک عمل: به سرانجام رساندن فعالیت‌هایی که لذت‌بخش و آسایش‌برانگیز است و منجر به حرکت و جریان می‌شود، نیازمند پشتکار و ثبات قدم نیست. ثبات قدم جایی معنا پیدا می‌کند که وسوسه برای ترک عمل وجود داشته باشد. این وسوسه ممکن است ناشی از عوامل درونی باشد مانند ملالت و خستگی یا عزت نفس پایین یا ناشی از عوامل موقعیتی مانند تکالیف سخت و یا هر دو عامل باشد. علاوه بر این خارج شدن و دست از کار کشیدن باید امکان پذیر باشد (Lopez, 2009).

داکورت برای رشد ثبات قدم در افراد وجود چهار سرمایه را ضروری می‌داند. **اولین سرمایه علاقه** است. پرورش علاقه، نیازمند گذشت زمان است زیرا علاقه با پیشرفت و تعمیق کار، شدت می‌یابد. **دومین سرمایه، ظرفیت تمرین و تکرار** است. تمرین متمرکز، مطمئن و چالش برانگیز که در نهایت به تسلط ختم شود. هر کدام از ملزومات بنیادین تمرینات سنجیده، بدین قرار است: یک هدف نهایی واضح، تمرکز و تلاش کامل، بازخورد فوری و مفید، تکرار با تامل و پالایش. **سرمایه سوم هدف** است. آنچه موجب پختگی اشتیاق می‌شود باور این مطلب است که کار فرد اهمیت دارد. برای اغلب مردم پایداری علاقه بدون هدف، ممکن نخواهد بود. اگر هدف فرد، در خدمت دیگران هم باشد، ثبات قدم را بیشتر خواهد کرد. علاقه یکی از چشمه‌های اشتیاق و هدف، یعنی نیت کمک به خوشبختی دیگران، چشمه‌ای دیگر است. اغلب افراد با ثبات، هدف نهایی‌شان را عمیقاً با دنیایی فراتر از خویش مرتبط می‌بینند. با وجود اینکه علاقه عاملی اساسی برای حفظ

اشتیاق در بلند مدت به شمار می آید، تمایل به برقراری ارتباط با دیگران و کمک به آنها نیز مسئله ای کلیدی محسوب می شود. در نهایت سرمایه چهارم امید؛ که نوعی پشتکار برحسب موقعیت است. امید آخرین مرحله ثبات قدم نیست، بلکه توان ادامه به حرکت از اولین مرحله تا آخرین مسیر را ممکن می سازد. امید از جنس انتظار برای فردای بهتر و برخاستن دوباره است. اسوه های ثبات قدم، موانع و پس روی ها را خوش بینانه تر تشریح می کنند (داکورت، ۱۳۹۸).

در برخی تعاریف ثبات قدم از دیدگاه اسلامی چنین آمده است: «مصمم بودن و مداومت و پایداری در انجام تکالیفی که با هدف الهی تعیین شده اند و رها نکردن آنها تا رسیدن به نتیجه مطلوب علیرغم وجود سختی ها و وسوسه بر ترک تکالیف، که مستلزم تبعیت و فرمان برداری از نظر مراجع دینی و راه ندادن شک و تردید به دل است (صفری و میردیکوندی، ۱۳۹۸).

پژوهش های متنوعی ثبات قدم را در منابع اسلامی مورد تحقیق قرار داده اند که می توان به پژوهش های میردیکوندی (۱۳۹۸، ۱۴۰۰) با عناوین «بررسی تطبیقی مفهوم ثبات قدم و آسیب شناسی آن و روان شناسی مثبت و تبیین چرایی تفاوت آن در دو منبع»، «کمی سازی مفهوم ثبات قدم براساس منابع اسلامی و بررسی ویژگی های روان سنجی پرسش نامه آن» و «مؤلفه های ساختاری ثبات قدم براساس منابع اسلامی؛ تدوین یک مدل مفهومی» اشاره کرد. در این پژوهش ها مولفه های ثبات قدم به سه دسته تقسیم شده است. مولفه های انگیزشی (هدف مداری الهی، عزم)، مولفه های شناختی (یقین)، مولفه های رفتاری (پایبندی به ارزش ها، جدیت در عمل، ایستادگی مداوم، شکیبایی). پژوهشگر ثبات قدم را در گستره فردی بررسی کرده است. خیمه زرنگاری (۱۳۹۹)، پایان نامه ارشدی با عنوان «جایگاه استقامت در زندگی فردی و اجتماعی برگرفته از سوره هود» نگاشته است. یافته های پژوهش بر آثار اجتماعی و فردی استقامت متمرکز است. آثار اجتماعی مانند پیشرفت و توسعه، وحدت و یکپارچگی عمومی، دستیابی به رستگاری، احساس امنیت؛ آثار فردی شامل اعتماد به نفس، کرامت نفس، کسب مقام احسان، تقویت روحیه شکست ناپذیری و ندا طبش (۱۳۹۸) پایان نامه ای با عنوان «ارائه الگوی استقامت و پایداری بر پایه قرآن و

روایات معصومین (علیه السلام) و تبیین دلالت‌های تربیتی آن» به تحریر درآورده است. در این پژوهش عناصر، آثار، موانع و راه‌های رسیدن به استقامت از میان آیات قرآن کریم و احادیث گردآوری شده است. اما به دلالت‌های تربیتی پرداخته نشده است. مقاله عوامل دستیابی به ثبات قدم از دیدگاه قرآن کریم، نوشته موسوی و همکاران (۱۳۹۷)، ثبات قدم را ابتدا از منابع اسلامی و روانشناسی بررسی کرده است اما در این پژوهش ثبات قدم مترادف با تاب‌آوری در نظر گرفته شده است و مفاهیم حول محور تاب‌آوری بررسی شده است. تجری (۱۳۹۴) در پایان‌نامه‌ای با عنوان «رابطه تفکر و ثبات قدم» به بررسی چرخه تفکر تا عمل و رسیدن به ثبات قدم پرداخته است. گلی (۱۳۸۴)، در رساله‌ای با عنوان «ثبات قدم در دینداری از دیدگاه قرآن و روایات»، مؤلفه‌های ثبات قدم در دینداری (پایبندی به مقررات دینی، قاطعیت در اجرای حدود، استقامت در ایمان، گفتار و مصائب، امر به معروف و نهی از منکر، غیرت دینی، عزت، عفت و سکینه) آفات و موانع، عوامل زمینه ساز قوت در دینداری را مورد بررسی قرار داده است. در این پژوهش چنانکه از عنوان روشن است ثبات قدم در دینداری بررسی شده است. پژوهشگر در این پژوهش تلاش کرده است تا با بررسی کلیدواژه‌های بیشتر، مفهوم جامعی از ثبات قدم ارائه کند. بنظر می‌آید ابعادی از دستیابی به مفهوم جامع ثبات قدم در گرو توجه به واژه‌های همنشین و متضاد و بخش دیگر آن در نگاهی به نظریات روان‌شناسانه به این موضوع است، امری که در پژوهش‌های فوق مغفول واقع شده است. بنابراین سوال اصلی پژوهش مبتنی بر این است که دیدگاه‌های روانشناسانه به مقوله ثبات قدم و گستره این مفهوم در قرآن کریم با نگاه تربیتی چیست؟

روش پژوهش

برای یافتن مضامین ثبات قدم، از روش توصیفی-تحلیلی و با کمک روش تحلیل مضمون داده‌ها تجزیه و تحلیل شده است.

جمع آوری داده‌ها: جامعه پژوهش در مرحله اول آیات مربوط به ثبات قدم در قرآن کریم بود. در میان کلیدواژه‌ها، پس از بررسی ثبات و استقامت، با توجه به مترادف، متضاد و یا همنشینی این کلمات با کلمات دیگر، ۲۰ واژه دیگر برای پژوهش بدست آمد که شامل «ثَبَّت، استقم، رعب، خوف، ضعف، زیغ، وهن، رهب، هون، کین، زوال، محو، الزله، فزع، الأمن، عزم، اراد، صبر، طمع، راسخ» بود و در مجموع ۳۸۹ آیه جامعه این پژوهش را

مفهوم شناسی ثبات قدم فردی و جمعی از منظر تربیت قرآنی / نیکو دیالمه و دیگران ۹۷

تشکیل دادند. با روش نمونه‌گیری هدفمند، ۳۴ آیه، با کلیدواژه‌های «ثبات قدم، استقامت، صبر، عزم» و مفاهیم مقابل آن از جمله «خوف، وهن و زیغ» نمونه پژوهش را تشکیل دادند. تحلیل داده‌ها: برای تحلیل داده از روش تحلیل شبکه مضامین استفاده شد و مضامین در سه دسته مضامین کلان، مضامین یکپارچه کننده و مضامین کلیدی دسته بندی شدند. اعتباریابی: برای اعتباریابی از همسوسازی با منابع مختلف داده‌ها استفاده شد؛ و طی آن یافته‌های پژوهش با منابع اطلاعاتی مختلف همگرا شد. بررسی توسط اعضا روش دیگر بود، مضامین توسط دو خبره در حیطه مدیریت آموزشی و مفاهیم قرآنی اعتباریابی شد.

یافته‌های پژوهش

جدول ۱. مضامین ایمان و امید به عوامل غیبی

مضمون یکپارچه کننده	مضمون کلیدی	آیه
ایمان و امید به عوامل غیبی	ایمان حرکت بخش	وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ (آل عمران: ۱۳۹)
		شرح تفسیری: ضعف و اندوه نشانگر پشیمانی درونی در برابر شکست است و احساس کرامت و عزت فرد فرومی‌ریزد. خداوند می‌خواهد به واسطه ایمان، مومن را در زندگی برانگیرد که ایمان در مقایسه با اشیا حقیقی، برتر است و او را در خدمت اهداف نهضت حرکت دهد و بدین ترتیب ایمان را به عنصری از قدرت تبدیل می‌کند که آن را به فراتر رفتن از ضعف، ترس و اندوه به سمت قدرت، نشاط روحی با درد و فداکاری در راه جهاد دعوت می‌کند (فضل الله، ۱۴۱۹، ج ۶، ص. ۲۸۳).
	یقین به جهان اخروی	يُطْمَئِنُّونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُوا اللَّهِ كَمْ مِنْ فِتْنَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِتْنَةُ كَثِيرَةٍ يِاذْنِ اللَّهِ وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ (بقره: ۲۴۹).
		شرح تفسیری: این جمله به خوبی نشان می‌دهد کسانی که ایمان راسخ به روز رستاخیز داشتند به بقیه هشدار دادند... (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۲، ص. ۲۴۴).
	اتصال مستمر به حق تعالی	وَمَا كَانَ قَوْلُهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَإِسْرَافَنَا فِي أَمْرِنَا وَتَبَّتْ أَقْدَامُنَا وَانْصَرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ (آل عمران: ۱۴۷)
شرح تفسیری: ابتدا فعل نستوهانه در صحنه نبرد، آنگاه نیایش خالصانه برای ترمیم کمبود و جبران نقص‌ها و تصحیح عیب‌ها و سپس مسئلت ثبات قدم و پیروزی نهایی بر کافران		

است، زیرا تا مقدمات اولی به صورت اقدامات شجاعانه در عرصه پیکار نباشد، درخواست مغفرت روا نیست (جوادی آملی، ۱۳۸۷، ص. ۷۰۳). بعد فرمود این ثبات و پایداریتان باید با اخلاص همراه باشد (وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا). در میدان جنگ بالآخره خطر هست شهادت هست اسارت هست جانبازی هست و مانند آن هیچ کدام از این علل و عوامل تلخ شما را از نام و یاد خدا غافل نکند این همان است که کسانی اند که مردان الهی هستند اینها صابرند و به نام خدا هستند (جوادی آملی، ۱۳۹۲، صص ۵۲۳-۵۲۴).	
قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ اسْتَعِينُوا بِاللَّهِ وَاصْبِرُوا إِنَّ الْأَرْضَ لِلَّهِ يُورِثُهَا مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ (اعراف: ۱۲۸). وَلَا تَهِنُوا فِي ابْتِغَاءِ الْقَوْمِ إِنْ تَكُونُوا تَأْلَمُونَ فَإِنَّهُمْ يَأْلَمُونَ كَمَا تَأْلَمُونَ وَتَرْجُونَ مِنَ اللَّهِ مَا لَا يَرْجُونَ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا (نساء: ۱۰۴) كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللَّهِ (بقره: ۲۴۹)	باور به نصرت الهی
شرح تفسیری: و استقامت پیشه کنید، که زمین از آن خداست، و آن را به هر کس از بندگان که بخواهد، واگذار می کند؛ و سرانجام (نیک) برای پرهیزکاران است! آنها هم متألم می شوند رنجور می شوند بدون پشتوانه آنها درد را تحمل می کنند، شما که (و تَرْجُونَ مِنَ اللَّهِ مَا لَا يَرْجُونَ)؛ شما از خدا امید دارید به یک امیدگاه تکیه کرده اید خب چرا مقاومت نمی کنید امید شما هم درباره آخرت هست (جوادی آملی، ۱۳۸۹، ص. ۳۲۲) با حالت یقین گفتند که در گذشته گروه های بسیاری بوده اند که با وجود شماری اندک، با برخورداری از یاری حق تعالی بر گروه های پر شمار پیروز شده اند (جوادی آملی، ۱۳۸۵، ص. ۶۸۳).	

جدول ۲- مضامین شجاعت و خطر پذیری

مضمون کلیدی	آیه
مبارزه با هواپرستی	فَلِذَاكَ فَادْعُ وَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ (شوری: ۱۵)
شجاعت و خطر پذیری	شرح تفسیری: سپس وسیله پیشرفت آن یعنی استقامت مطرح می گردد، بعد به موانع راه که «هواپرستی» است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۲۰)، معنای استقامت این است که پیرو «هواء» آنها نباشید (جوادی آملی، ۱۳۹۴، ج ۷۱).
ایستادگی در برابر	وَلَقَدْ كَذَّبْتَ رَسُولٌ مِنْ قَبْلِكَ فَصَبِّرْ عَلَى مَا كَذَّبُوا وَأَوْدُوا حَتَّىٰ أَنَاهُمْ نَصْرُنَا وَلَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِ اللَّهِ وَلَقَدْ جَاءَكَ مِنْ نَبِإِ الْمُرْسَلِينَ (انعام: ۳۴)

وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ (آل عمران: ۱۳۹). شرح تفسیری: نهی از حزن و اندوه به معنی تسلیم نشدن و بازگشت به هوشیاری و آمادگی، با عزمی خالصانه، اراده قوی، حسن ظن به خدا و توکل بر او و اطمینان به پیروزی است (زحیلی، ۱۴۱۱، ج ۴، ص. ۱۰۰). وَاصْبِرْ وَمَا صَبْرُكَ إِلَّا بِاللَّهِ وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَلَا تَكُ فِي صَبْرِ مِمَّا يَمْكُرُونَ (نحل: ۱۲۷).	سرزنش کنندگان ، تهدیدها، موانع و تکذیبها
شرح تفسیری: نه گذشته در تو اثر بگذارد که صبر نکنی، نه احتمال هراس آینده و تهدیدهای آینده تو را وادار کند که صبر نکنی، چرا؟ برهان مسئله (در آیه ۱۲۸) این است آنکه تمام قدرت در اختیار اوست کمک توست (إِنَّ اللَّهَ) این (إِنَّ) دلیل آن امر و نهی است (جوادی آملی، ۱۳۹۷، ج ۲۵، ص. ۶۳۳).	
يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا لَقِيتُمْ فِئَةً فَاثْبُتُوا وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَّعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ (انفال: ۴۵). وَكَانَ مِنْ نَبِيِّ قَتَلَ مَعَهُ رِثْيُونَ كَثِيرٌ فَمَا وَهَنُوا لِمَا أَصَابَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَمَا ضَعُفُوا وَمَا اسْتَكَانُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الصَّابِرِينَ. وَمَا كَانَ قَوْلُهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَإِسْرَافَنَا فِي أَمْرِنَا وَثَبَّتْ أَقْدَامَنَا وَانصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ (آل عمران: ۱۴۶، ۱۴۷). وَلَمَّا بَرَزُوا لِجَالُوتَ وَجُنُودِهِ قَالُوا رَبَّنَا افْرَغْ عَلَيْنَا صَبْرًا وَثَبَّتْ أَقْدَامَنَا وَانصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ (بقره: ۲۵۰)	پذیرش فعالانه خطرهای
شرح تفسیری: این تصویری است که در جامعه انبیای پیشین وجود داشته است، که وقتی اوضاع بر او تنگ سخت شد، شکست خورد و نیروهای شیطانی علیه او دست به یکی کردند به درون خویش بازگردد (فضل الله، ۱۴۱۹، ج ۶، ص. ۳۰۱). چه بسیار پیامبرانی که مردان الهی فراوانی به همراه آنان جنگ کردند! آنها هیچ گاه در برابر آنچه در راه خدا به آنان می رسید، سست و ناتوان نشدند (و تن به تسلیم ندادند)؛ صابر کسی است که در متن حادثه حضور دارد و مشکل را لمس می کند و صحنه را ترک نمی کند و اثر چنین صبر، ثبات قدم است و ثبات قدم نیز پیروزی را در پی دارد (جوادی آملی، ۱۳۸۵، ج ۱۱، ص. ۶۹۷).	

جدول ۳- مضامین تمرکز برداشته ها

مضمون یکپارچه کننده	مضمون کلیدی	آیه
	خودآگاهی صحیح و دقیق	وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ (آل عمران: ۱۳۹).
	شرح تفسیری: اگر ایمان داشته باشید نباید در عزم خود سست شوید، و نباید به خاطر اینکه بر دشمنان ظفر نیافته‌اید و نتوانسته‌اید از آنان انتقام بگیرید اندوهناک گردید، برای اینکه ایمان امری است که با علو شما قرین و توأم است؛ و به هیچ وجه ممکن نیست با حفظ ایمان خود زیر دست کفار واقع شوید، چون ایمان ملازم با تقوا و صبر است و ملاک فتح و ظفر هم در همین دو است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۴، ص. ۴۱).	
تمرکز بر داشته‌ها	کیفیت یاران	كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللَّهِ (بقره: ۲۴۹)
		فَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ صَابِرَةٌ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ أَلْفٌ يَغْلِبُوا أَلْفَيْنِ بِإِذْنِ اللَّهِ وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ (انفال: ۶۶)
	شرح تفسیری: نباید به «کمیت» جمعیت نگاه کرد، بلکه باید «کیفیت» را در نظر گرفت، زیرا بسیار شده که جمعیت کم از نظر نفرات، اما با کیفیتی بالا، از جهت ایمان و اراده و تصمیم و متکی به عنایات الهی به اذن الله بر جمعیت‌های انبوه پیروز شدند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۲، ص. ۲۴۴).	
	آری، یقین به حق است که همه صفات پسندیده موجب فتح و ظفر از قبیل شجاعت و صبر و رأی صائب از آن سرچشمه می‌گیرد، منظور از ضعف این است، نه ضعف از جهت نفرات و تجهیزات جنگی، چون بدیهی است که مؤمنین همواره در زمان رسول خدا (ص) رو به قوت و زیادی نفرات بودند نه رو به ضعف (طباطبایی، ۱۳۷۴، جلد ۹، ص. ۱۶۲).	

جدول ۴- مضامین قوت اراده

مضمون یکپارچه کننده	مضمون کلیدی	آیه
قوت اراده	عقیده راسخ	يُثَبِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا (ابراهيم: ۳۷)
	شرح تفسیری: بلکه کلمه از این جهت که بر اساس اعتقاد و عزم راسخ استوار بوده و صاحبش پای آن می‌ایستد، و عملاً از آن منحرف نمی‌گردد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۲، ص. ۷۳)	

مفهوم شناسی ثبات قدم فردی و جمعی از منظر تربیت قرآنی / نیکو دیالمه و دیگران ۱۰۱

مضمون یکپارچه کننده	مضمون کلیدی	آیه
	اطمینان قلبی داشتن	وَلْيَرْبِطْ عَلَى قُلُوبِكُمْ وَيُثَبِّتْ بِهِ الْأَقْدَامَ (انفال: ۱۱) إِذْ يُوحِي رَبُّكَ إِلَى الْمَلَائِكَةِ أَنْتُمْ مَعَكُمْ فَثَبِّتُوا الَّذِينَ ءَامَنُوا (انفال: ۱۲)
	شرح تفسیری:	«فَثَبِّتُوا الَّذِينَ ءَامَنُوا» اینها را تثبیت می کنند کار خدا را می کنند من از آن طرف «سَأَلَنِي فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ» من در دلهای آنها هراس و ترس ایجاد می کنم مگر دل جزء ستاد و سپاه الهی نیست؟ (جوادی آملی، ۱۳۹۲، ج ۳۲، ص. ۱۷۹)
	پایداری در موقعیت تحریک به ترک عمل	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا لَقِيتُمْ فِئَةً فَاثْبُتُوا وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَّعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ (انفال: ۴۵).
	شرح تفسیری:	هیچ کس نباید بگوید الآن که ما ثابت و پایداریم و به یاد خدا هستیم پس مغرورانه بگوید پیروزی از آن ماست تمام کارها در حد شاید است هیچ کس نمی تواند فتوا به باید بدهد چون از عواقب الامر خبر ندارد (جوادی آملی، ۱۳۹۲، ج ۳۲، ص. ۵۲۷).
	استمرار عمل صالح	وَمَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَتَثْبِيًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ (بقره: ۲۶۵)
اتفاق مومنانه از یک سو برای تحصیل رضای الهی است، از سوی دیگر برای ثابت کردن و استقرار روح و نیل وی به مقام طمأنینه است (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ج ۱۲، ص. ۳۸).		

جدول ۵- مضامین بزرگی و اهمیت هدف

مضمون یکپارچه کننده	مضمون کلیدی	آیه
بزرگی و اهمیت هدف	ترسیم چشم انداز مطلوب	قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ اسْتَعِينُوا بِاللَّهِ وَاصْبِرُوا إِنَّ الْأَرْضَ لِلَّهِ يُورِثُهَا مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ (اعراف: ۱۲۸).
	عزم تحولی	فَاصْبِرْ كَمَا صَبَرَ أُولُوا الْعِزْمِ مِنَ الرُّسُلِ (احقاف: ۳۵)
	شرح تفسیری:	ولی با توجه به این که پیامبران صاحب شریعت جدید و آئین تازه با مشکلات و گرفتاری های بیشتری روبرو بودند، و برای مقابله با آن عزم و اراده محکم تری لازم داشتند به این دسته از «پیامبران»، «اولوا العزم» اطلاق شده است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۲۱، ص. ۳۷۸).

مضمون یکپارچه کننده	مضمون کلیدی	آیه
	هزینه کردن از داشته ها	وَمَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَتُبَيِّتًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ (بقره: ۲۶۵)
	شرح تفسیری: لیکن یاد خدا مصادیقی دارد که از بارزترین آن ها اتفاق در راه خدا برای تامین رضای اوست و نیز برای تامین ثبات و طمانینه است که از واژه تثبیت استفاده می شود (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ج ۱۲، ص. ۳۸۵).	

جدول ۶- فضای انگیزشی و وحدت بخش

مضمون یکپارچه کننده	مضمون کلیدی	آیه
فضای انگیزشی و وحدت بخش	رهبران به مثابه الگوهای انگیزشی	فَلِذَلِكَ فَادُعْ وَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ (شوری: ۱۵) فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَمَنْ تَابَ مَعَكَ وَلَا تَطْغَوْا (هود: ۱۱۲)
	شرح تفسیری: هم مردم را به معارف الهی دعوت بکن و هم در این راه مستقیم باش که قبول و نکول مردم در تو اثر نگذارد، آن طوری که مأمور بودی و هستی استقامت بورز. «استقامت کن تو و هر آن کس که با تو توبه کرد»، یعنی همگیتان استقامت بورزید (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۱، ص. ۶۳).	
	توجه به نمونه های حیات مجاهدان در راه خدا و ثابت قدمان	وَكُلًّا نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِ الرُّسُلِ مَا نُثَبِّتُ بِهِ فُؤَادَكَ وَجَاءَكَ فِي هَذِهِ الْحَقُّ وَمَوْعِظَةٌ وَذِكْرٌ لِلْمُؤْمِنِينَ (هود: ۱۲۰)
	سازمان دهی و برنامه ریزی نیروها	وَلَمَّا بَرَزُوا لِجَالُوتَ وَجُنُودِهِ قَالُوا رَبَّنَا أَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًا وَثَبِّتْ أَقْدَامَنَا وَانصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ (بقره: ۲۵۰)
	شرح تفسیری: همانا موضوع پیروزی و شکست به تعداد کم و زیاد نیست بلکه به ایمان، برنامه، سازمان دهی و به کارگیری اسباب قدرت است. خدا گروه مومنین منظم را بر گروه کثیر بی ایمان و بی برنامه و فاقد سازماندهی پیروز می گرداند (فضل الله، ۱۴۱۹، ج ۴، ص. ۳۹۰).	
	تقویت روحیه نیروها	الشَّيْطَانِ وَلِيَرْبِطَ عَلَى قُلُوبِكُمْ وَيُثَبِّتَ بِهِ الْأَقْدَامَ (انفال: ۱۱)

مفهوم شناسی ثبات قدم فردی و جمعی از منظر تربیت قرآنی / نیکو دایلمه و دیگران ۱۰۳

مضمون یکپارچه کننده	مضمون کلیدی	آیه
	جریان سازی حلم و بردباری، ترمیم ضعف‌های فردی به کمک توان جمعی، تواصی به اصل محبت و رحمت.	یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ (آل عمران: ۲۰۰).
		ثُمَّ كَانَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ وَتَوَاصَوْا بِالْمَرْحَمَةِ (بلد: ۱۷)
شرح تفسیری: مسائلی همچون صبر و استقامت در طریق اطاعت پروردگار، مبارزه با هوای نفس و تقویت اصل محبت و رحمت، نباید به صورت فردی در جامعه باشد، بلکه باید به صورت یک جریان عمومی در کل جامعه درآید و همه افراد یکدیگر را به رعایت و حفظ این «اصول» توصیه کنند تا از این طریق پیوندهای اجتماعی نیز محکم‌تر شود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۲۷، ص. ۳۲). «مصابره» در برابر رقیب (مصابره خارجی) به معنای استقامت در قبال پایداری طرف مقابل است و در کار خیر جمعی (مصابره داخلی) به معنای روی هم قرار دادن صبرها، با هم صبر کردن، کمک کردن به صبر دیگران، ترمیم ضعف‌های فردی با توان جمعی و ترمیم ناشکیبایی یکدیگر با حلم و بردباری خود است. صبر گروهی مرحله برتر صبر است که اگر تحقق یابد سبب استواری و قوت نظام اجتماعی می‌گردد (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج ۱۶، ص. ۷۶۹).		

یافته‌های پژوهش در بخش اول، شامل شش مضمون برای ثبات قدم است که در ادامه شرح یافته‌ها بیان شده است. برخی مفاهیم ثبات قدم از قبلی باور به نصرت الهی هم در ساحت فردی می‌تواند مطرح شود و هم در ساحت جمعی این دسته از مولفه‌ها با عنوان عام نامگذاری شده است لکن برخی موارد در ساحت جمعی معنادار است مانند جریان‌سازی حلم و بردباری، این موارد ذیل ساحت خاص قرار داده شده است.

ثبات قدم در ساحت عام:

۱. ایمان و امید به عوامل غیبی: این مضمون در بردانده چهار مضمون کلیدی دیگر است؛ ایمان حرکت بخش، یقین به جهان اخروی، اتصال مستمر به حق تعالی، باور به

نصرت الهی. تاکید پژوهشگر بر ایمان حرکت بخش است با مختصات که در آیه ۱۳ آل عمران^۱ مختصات آن بیان شده است. این آیه علت برتری را ایمان افراد بیان می‌کند و ایمانی را ملاک می‌داند که به عنصر قدرت تبدیل شود و فرد را به فراتر رفتن از ضعف، ترس و اندوه به سمت قدرت، نشاط روحی توامان با پذیرش رنج‌ها در مسیر حق فراخواند (فضل الله، ۱۴۱۹).

در مضمون اتصال مستمر به حق تعالی، ذکر کثیر موضوعیت دارد، یاد خدا ثبات قدم را در فرد تقویت می‌کند. یاد خداوند، وعده نصرت الهی را، بی‌نتیجه نماندن تلاش‌ها را یادآوری می‌کند (طباطبایی، ۱۳۷۴). آیه ۱۴۷ سوره مبارکه آل عمران^۲ درباره جنگ احزاب، یادآوری می‌کند که دعا برای ثابت قدم ماندن در مسیر حق در کنار شجاعانه تلاش کردن معنادار است.

یقین به جهان اخروی از آیه ۲۴۹ سوره مبارکه بقره^۳ استخراج شده است. در آیه ذکر شده مشخصه افرادی که ثابت قدم ماندند و از کثرت افراد دشمن در برابر قلت خود نترسیدند و ایستادگی کردند، به جهان اخروی یقین دارند، پذیرش سختی‌ها برایشان معنادار است و می‌دانند هیچ تلاشی بی‌ثمر نیست اگر در این دنیا نتیجه تلاش‌هایشان را نبینند در آخرت از خداوند پاداش خواهند گرفت.

باور به نصرت الهی مضمون چهارم این بخش است. آیه ۱۰۴ سوره نساء^۴، برتری مومنان را نسبت به دشمن خود در مواجهه با درد و رنج، «تَرْجُونَ مِنَ اللَّهِ» را بیان می‌کند. ۲. شجاعت و خطرپذیری: مبارزه با هوای نفس از مضامین شجاعت است. آیه ۱۵ سوره مبارکه شوری^۵ دعوت به استقامت را با عدم پیروی از هوای نفس بیان کرده است. توجه به خواهش‌های نفسانی می‌تواند مانع پایداری در مسیر حق باشد. شجاعت و خطرپذیری دو مضمون دیگر را هم در برگرفته است. ایستادگی در برابر

۱. وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ

۲. وَمَا كَانَ قَوْلُهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَإِسْرَافَنَا فِي أَمْرِنَا وَثَبِّتْ أَقْدَامَنَا وَانصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ

۳. قَالَ الَّذِينَ يَبْغُونُ أَنْهُمْ مُلَافُو اللَّهِ كَمْ مِنْ فِتْنَةٍ قَلِيلَةٍ عَلَبَتْ فِتْنَةٌ كَثِيرَةٌ بِإِذْنِ اللَّهِ وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ

۴. وَلَا تَهِنُوا فِي ابْتِغَاءِ الْقَوْمِ إِنْ تَكُونُوا تَأْلُمُونَ فَلَهُمْ تَأْلُمُونَ وَمَنْ تَرْجُونَ مِنَ اللَّهِ مَا لَا يَرْجُونَ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا

۵. فَلِذَلِكَ فَادْعُ وَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ

سرزنش کنندگان، تهدیدها، موانع، تکذیب‌ها است. در آیه ۳۴ سوره مبارکه انعام^۱، پیامبر در مقابل تکذیب دیگران به استقامت دعوت شده است، و از پس این ایستادگی در مسر حق وعده نصرت الهی داده شده است. آیه ۱۳۹ سوره مبارکه آل عمران^۲ مومنان را از دو امر نهی می‌کند یکی حزن و دیگر ضعف، ضعف در برابر دشمن و موانع بیرونی مطرح است و حزن نشانگر پیشمانی درونی در برابر شکست است. در آیه ۱۲۷ سوره مبارکه نحل^۳، خداوند پیامبر را دعوت به صبر می‌کند و از او می‌خواهد نه آنچه گذشته بر او اثر بگذارد و نه هراس آینده و نه تهدید این‌ها مانع از صبر کردن او بشود. در آیه ۳۴ سوره مبارکه انعام^۴، خداوند پیامبر را به استقامت در برابر تکذیب کنندگان در مسیر حق دعوت می‌کند (طباطبایی، ۱۳۷۴؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱) و اهل ایمان را از ترسیدن در برابر سرزنش، سرزنش‌گران نهی می‌کند. ثبات قدم داشتن در مسیر حق وقتی محقق می‌شود که سرزنش‌ها، تهدیدها، موانع و تکذیب‌ها سد راه نشوند.

آیه ۱۴۶^۵ و ۱۴۷ سوره مبارکه آل عمران^۶ و آیه ۲۵۰ سوره مبارکه بقره^۷ نشانه ثابت قدمان را رویارویی با سختی‌ها می‌داند. در وصف آن‌ها می‌گوید در برابر شدائد و سختی‌ها از خود سستی نشان نمی‌دهند و تن به تسلیم نمی‌دهند (جوادی آملی، ۱۳۸۷). این آیات تصویری از جامعه مسلمین ارائه می‌دهد که در آن به هنگام تنگ شدن اوضاع، شکست خوردن و در نبودن آسودگی، با طلب آرامش از خداوند، ثابت قدم در میدان باقی می‌مانند (فضل‌الله، ۱۴۱۹). چنانکه در آیه ۴۵ سوره مبارکه انفال^۸ آمده است اگر گروه دشمن را دیدید، با آن‌ها روبرو شوید و ثابت قدم بمانید. این آیه مضمون پذیرش فعالانه خطر را برای پژوهشگر روشن کرده است. پذیرش فعالانه خطر را یعنی کسی که ثابت قدم است

-
۱. وَلَقَدْ كَذَّبْتَ رَسُولٌ مِّن قَبْلِكَ فَصَبْرُوا عَلَىٰ مَا كُذِّبُوا وَأُودُوا حَتَّىٰ أَنَا هُمْ نَصْرُوا
 ۲. وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَنْتُمُ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُّؤْمِنِينَ
 ۳. وَأَصْبِرْ وَمَا صَبْرُكَ إِلَّا بِاللَّهِ وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَلَا تَكُ فِي ضَلٰىبٍ مِّمَّا يَمْكُرُونَ
 ۴. وَلَقَدْ كَذَّبْتَ رَسُولٌ مِّن قَبْلِكَ فَصَبْرُوا عَلَىٰ مَا كُذِّبُوا وَأُودُوا حَتَّىٰ أَنَا هُمْ نَصْرُوا
 ۵. وَكَأَيِّن مِّن نَّبِيٍّ قَاتَلَ مَعَهُ رِبِّيُّونَ كَثِيرٌ فَمَا وَهَنُوا لِمَا أَصَابَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَمَا ضَعُفُوا وَمَا اسْتَكَانُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الصَّابِرِينَ
 ۶. وَمَا كَانَ قَوْلُهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَإِسْرَافَنَا فِي أَمْرِنَا وَثَبِّتْ أَقْدَامَنَا وَانصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ
 ۷. وَلَمَّا بَرَزُوا لِجَالُوتَ وَجُنُودِهِ قَالُوا رَبَّنَا أفرِّغْ عَلَيْنَا صَبْرًا وَثَبِّتْ أَقْدَامَنَا وَانصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ
 ۸. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا لَقِيتُمْ فِئَةً فَاثْبُتُوا وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَّعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ

باید سختی‌ها، موانع و ناهمواری‌های مسیر پیش روی خود را بشناسد و در مواجهه با آن به جای خارج شدن از میدان، فعالانه‌تر تلاش کند.

۳. تمرکز بر داشته‌ها: از مضامین این بخش به خودآگاهی فردی و جمعی صحیح و دقیق، شناخت ظرفیت‌های بالقوه و بالفعل می‌توان اشاره کرد. آیه ۱۳۹ سوره مبارکه آل عمران^۱ به مومنان یادآوری می‌کند که ظرفیت ایمانی خود را بشناسند و بدانند این ظرفیت می‌تواند آن‌ها را از ضعف و اندوه رهایی دهد. برای ثبات قدم داشتن لازم است به کمک خودآگاهی، می‌توان داشته‌ها را نقطه قوت خود قرار داد و با تکیه بر آن، موانع و سختی‌ها را برطرف کرد.

کیفیت یاران مضمون دوم این بخش است. آیه ۲۴۹ سوره مبارکه بقره^۲، چنین بیان می‌کند که لشکر طالوت در مسیر رسیدن به جالوت آزمون می‌شوند و از پس غربال این آزمون، عده‌ای باقی می‌مانند که به جهان اخروی باور دارند و اهل استقامت هستند. برای ایجاد ثبات قدم در یک جمع، تعداد افراد مطرح نیست، اما کیفیت افراد مهم است، افرادی که به حق یقین دارند و مزین به صفات شجاعت، صبر و رای صائب هستند (طباطبایی، ۱۳۷۵).

۴. قوت اراده: در باب اهمیت اراده برای ثبات قدم، می‌توان به این نکته اشاره کرد که از موانع ثبات قدم، همنشینی با افراد سست اراده است (تجری، ۱۳۸۴). هر چقدر اراده در فرد قوی‌تر شکل بگیرد، در طی مسیر ثبات قدم بیشتری خواهد داشت. برای قوت یافتن اراده توجه به چهار مضمون ضروری است: عقیده راسخ، داشتن اطمینان قلبی، موقعیت تحریک به ترک و استمرار عمل صالح با نگاه تثبیت.

آیه ۲۷ سوره مبارکه ابراهیم^۳ تصریح می‌کند کسانی به ثبات قدم می‌رسند که گفتار و اعتقاد استوار داشته باشند. هر چقدر باور به هدف و مسیر مستحکم‌تر باشد در عمل هم،

۱. وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ

۲. فَلَمَّا فَصَلَ طَالُوتُ بِالْجُنُودِ قَالَ إِنَّ اللَّهَ مُبْتَلِيكُمْ بِنَهَرٍ فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ فَلَيْسَ مِنِّي وَمَنْ لَمْ يَطْعَمْهُ فَإِنَّهُ مِنِّي إِلَّا مَنِ اغْتَرَفَ غُرْفَةً بِيَدِهِ فَشَرِبُوا مِنْهُ إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ

۳. يُبَيِّنُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ وَيُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِينَ وَيَفْعَلُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ

مفهوم شناسی ثبات قدم فردی و جمعی از منظر تربیت قرآنی / نیکو دایلمه و دیگران ۱۰۷

عمل راسخ بروز خواهد داشت به بیان دیگر ایجاد آگاهی و شناخت به بروز ثبات قدم در افراد کمک می کند.

در بحبوحه جنگ بدر، خداوند برای آنکه مومنان بتوانند پایدار بمانند، دل های آنان را آرام و نیرومند می گرداند؛ زیرا اضطراب قلب سبب انحراف از استقامت است (طباطبایی، ۱۳۷۴). ثبات قدم با داشتن اطمینان قلبی ممکن است.

از تفاوت های ثبات قدم با مفاهیم مشلله، قرار گرفتن در موقعیت تحریک به ترک عمل است؛ یعنی وقتی که می توان عرصه را خالی کرد و اجباری به ماندن نیست اما کسی که اهل پایداری باشد در مسیر باقی می ماند. لوپز (۲۰۰۹) یکی از ابعاد ثبات قدم را غلبه بر وسوسه ترک عمل می داند و در تبیین آن چنین می گوید: «به سرانجام رساندن فعالیت هایی که لذت بخش و آسایش برانگیز است و منجر به حرکت و جریان می شود، نیازمند پشتکار و ثبات قدم نیست». بعد دیگری که لوپز مطرح می کند ادامه دادن یا تلاش دوباره برای رسیدن مقصد است (Lopez, 2009). تلاش باید تا آخرین لحظه ادامه داشته باشد، و بین خوف و رجا ماندن، کمک می کند فرد به تلاش خود ادامه دهد.

استمرار عمل صالح به بروز ثبات قدم کمک خواهد کرد. داکورث ظرفیت تمرین و تکرار را مقوم ثبات قدم بیان می کند. تمرین متمرکز، مطمئن و چالش برانگیز که در نهایت به تسلط ختم شود (داکورث، ۱۳۹۸).

۵. بزرگی و اهمیت هدف: قصدمندی ارادی و هدفمداری از ویژگی های متمایز کننده ثبات قدم است که آن را از درجамاندگی به معنای تکرار بدون قصد حرکت یا از عادات خودکار متفاوت می کند (Lopez, 2009). افرادی که حول هدف مهمی دور یکدیگر جمع شده باشند، هر قدر عده شان کمتر باشد در مقابل رقبا و مزاحمین قوی تر می باشند و هر قدر گرفتاری و فتنه هایشان بیشتر باشد نشاطشان در کار و کوشش بیشتر است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۹، ص. ۱۶۳).

ترسیم چشم انداز آینده از مضامین کلیدی این بخش است. خداوند در آیه ۱۲۸ سوره

مبارکه اعراف^۱ حضرت موسی و قومش را به پایداری فرامی خواند و به آنان وعده می دهد که زمین به آنان خواهد رسید و سرانجام با پرهیزکاران است. داشتن یک چشم انداز از آینده، به تبیین سلسله مراتب هدف کمک می کند. هر چه نمودار اهداف متحدتر، مرتبط تر و هماهنگ تر با یکدیگر باشند، امکان تحقق شان بالا می رود و اهداف متمرکزتر دنبال می شوند (داکورت، ۱۳۹۸).

در تبیین تمایز مفهوم ثبات قدم می توان به مضمون عزم تحولی اشاره کرد. در آیه ۳۵ سوره مبارکه احقاف^۲، خداوند پیامبرانی را ملقب به صاحبان عزم می کند که صاحب شریعت بودند و برای انجام رسالت خود مشکلات و گرفتاری های بیشتری داشتند و به تبع به استقامت بیشتری نیاز داشتند.

هزینه کردن از داشته ها، این مضمون کلیدی از بستر آیه ۲۶۵ سوره مبارکه بقره^۳ بدست می آید. این آیه انفاق را، راهی برای رسیدن به ثبات روحی معرفی می کند، به بیان دیگر هزینه کردن از داشته ها، لازمه ثبات قدم است.

ثبات قدم در ساحت خاص:

فضای انگیزشی و وحدت بخش: حاکم بودن فرهنگ ثبات قدم، به رشد آن کمک می کند (داکورت، ۱۳۹۸). در این بخش شش مضمون کلیدی وجود دارد.

الگوی انگیزشی بودن رهبران، از آیه ۱۵ سوره مبارکه شورا^۴ بدست آمده است، خداوند امر به استقامت را، در ابتدا متوجه پیامبر می داند. در آیه ۱۱۲ سوره مبارکه هود^۵ نیز این تاکید ابتدا متوجه پیامبر است و سپس به پیروان ایشان. می توان چنین استنباط کرد که ثابت قدم بودن رهبران هر جمعی بر ایجاد پایداری یاران آنان اثرگذار است. توجه به نمونه های

۱. قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ اسْتَعِينُوا بِاللَّهِ وَاصْبِرُوا إِنَّ الْأَرْضَ لِلَّهِ يُورِثُهَا مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ

۲. فَاصْبِرْ كَمَا صَبَرَ أُولُو الْعَرْشِ مِنَ الرُّسُلِ وَلَا تَسْتَعْجِلْ لَهُمْ

۳. وَمَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَتُبَيِّتًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ

۴. فَلِذَلِكَ فَادْعُ وَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ

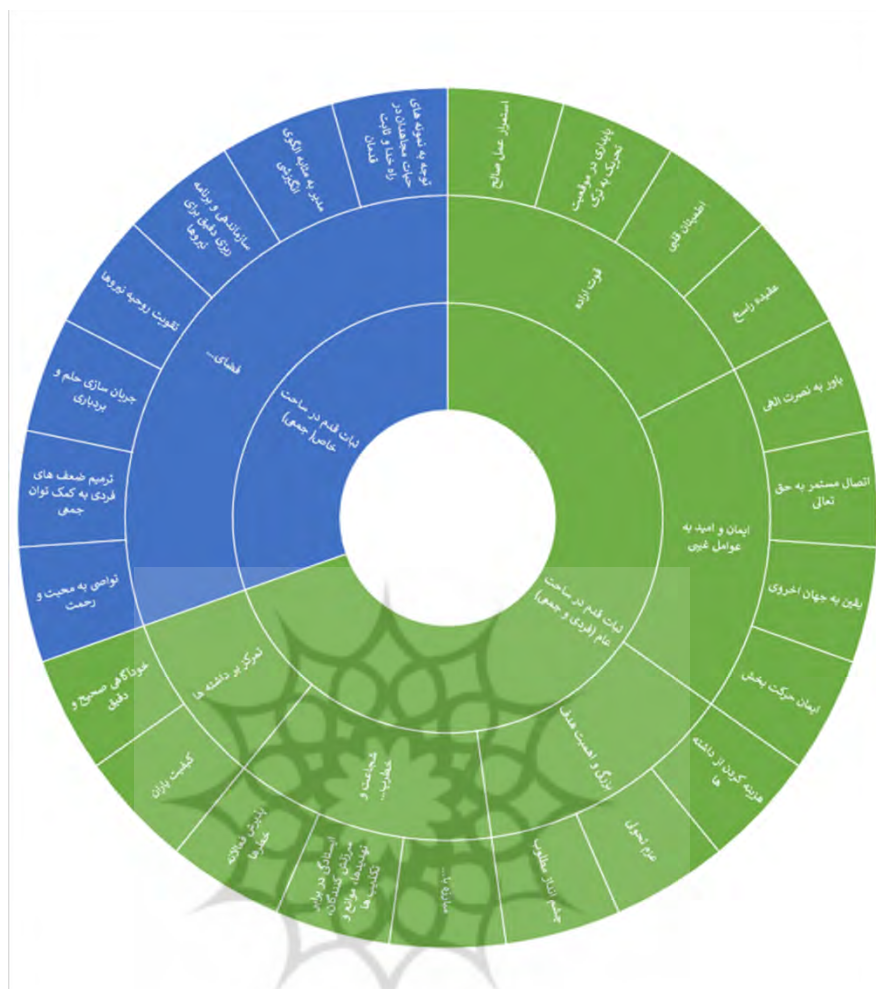
۵. فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَمَنْ تَابَ مَعَكَ وَلَا تَطْغَوْا إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ

حیات مجاهدان در راه خدا، به تقویت ثبات قدم در افراد کمک می کند. خداوند نیز برای آنکه پیامبر در مسیر حق استوار بماند، سرگذشت انبیا را برای ایشان بازگو کرده است، این مضمونی است که از آیه ۱۲۰ سوره مبارکه هود^۱ بدست آمده است. «همانا موضوع پیروزی و شکست به تعداد کم و زیاد نیست بلکه به ایمان، برنامه، سازمان دهی و به کارگیری اسباب قدرت است. خدا گروه مومنین منظم را بر گروه کثیر بی ایمان و بی برنامه و فاقد سازماندهی پیروز می گرداند (فضل الله، ۱۴۱۹)». برای ثبات قدم، سازماندهی و برنامه ریزی دقیق برای هر کدام از افراد مضمونی کلیدی است.

برای آنکه ثبات قدم در یک جمع تقویت شود، به سه مضمون کلیدی می توان اشاره کرد: جریان سازی حلم و بردباری، ترمیم ضعف های فردی به کمک توان جمعی، توأسی به اصل محبت و رحمت. انسان موظف است در کارهای فردی صبر انفرادی پیشه کند و در کارهای اجتماعی نیز با سایر هموعان خویش صبر کرده و ضعف دیگران را با صبر خود جبران کند، چنان که ضعف او نیز با صبر دیگران جبران خواهد شد. اگر مصابره جایگزین صبر فردی شود و مرابطه جای حراست و نگهبانی انفرادی را بگیرد، نقص ناشی از رنجش و خستگی بعضی با توانمندی و پایداری افراد دیگر ترمیم خواهد شد (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج ۱۶، ص. ۷۷۰).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. وَكَلَّا نَقْصُ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِ الرُّسُلِ مَا نُثَبِّتُ بِهِ فُؤَادَكَ وَجَاءَكَ فِي هَذِهِ الْحَقُّ وَمَوْعِظَةٌ وَذِكْرٌ لِلْمُؤْمِنِينَ

شکل ۱. شبکه مضامین ثبات قدم فردی و جمعی مبتنی بر آیات قرآن کریم

بحث و نتیجه گیری

شبکه مضامین ثبات قدم شامل شش مضمون کلیدی یکپارچه کننده است که هر کدام، مضامین کلیدی را در برمی گیرد، شکل ۱. شبکه مضامین را نمایش می دهد. مضامین در دو ساحت عام (فردی و جمعی) و ساحت خاص (جمعی) دسته بندی شده است. ساحت عام شامل ایمان و باور به عوامل غیبی (ایمان حرکت بخش، یقین به جهان اخروی، اتصال

مستمر به حق تعالی، باور به نصرت الهی)، شجاعت و خطرپذیری (پذیرش فعالانه خطرها، ایستادگی در برابر سرزنش‌کنندگان، تهدیدها، موانع و تکذیب‌ها، مبارزه با هوای نفس)، تمرکز بر داشته‌ها (کیفیت یاران، خودآگاهی فردی و جمعی صحیح و دقیق)، قوت اراده (عقیده راسخ، اطمینان قلبی، پایداری در موقعیت تحریک به ترک، استمرار عمل صالح)، اهمیت و بزرگی هدف (چشم‌انداز مطلوب، عزم تحولی، هزینه کردن از داشته‌ها) است، ساحت خاص (جمعی) نیز به فضای انگیزشی و وحدت بخش (توجه به نمونه‌های حیات مجاهدان در راه خدا و ثلثت‌قدمان، رهبریه مثله الگوی انگیزشی، سازملندهی و برنامه ریزی دقیق برای نیروها، تقویت روحیه نیروها، جریان‌سازی حلم و بردباری، ترمیم ضعف‌های فردی به کمک توان جمعی، هم‌افزایی محبت‌محور) اشاره می‌کند.

به طور کلی ثبات‌قدم را چنین می‌توان تعریف کرد:

تداوم حرکت به سمت هدف بلندمدت به گونه‌ای که فرد در مسیر رسیدن به آن مهم، دارای نشاط روحی توانان با پذیرش رنج‌ها است و در موقعیت تحریک‌کننده به ترک عمل، پایدار مانده و با شوق، اراده قوی و باور به نصرت الهی تمامیت تلاش خود را بکار می‌گیرد. در مفهوم ثبات‌قدم جمعی لازم است متناسب با ظرفیت‌های جمع و در نظر گرفتن نصرت الهی برنامه‌ریزی راهبردی صورت بگیرد تا افراد با سه شاخصه اشتیاق فراگیر، الگوگیری از اهل استقامت، هم‌افزایی بردبارانه و محبت‌محور، ضعف‌ها را به کمک توان جمعی جبران کنند و تا تحقق هدف مداومت داشته باشند.

هیچ کدام از مضامین یکپارچه‌کننده و مضامین کلیدی ثبات‌قدم در این پژوهش، به طور مستقیم و شفاف ذیل مفهوم ثبات‌قدم در پژوهش‌های گذشته در نظر گرفته نشده‌اند اما مفاهیم نزدیک به برخی از این مضامین در پژوهش‌های پیشین حیطه ثبات‌قدم و استقامت بیان شده‌اند.

در پژوهش‌های پیشین مفاهیم نزدیک به مضمون‌های ایمان و امید به عوامل غیبی به شرح زیر دیده شده است. ایمان حرکت بخش با مولفه‌هایی مانند معرفت و بصیرت، شناخت ماهیت باطل، ایمان و یقین به خدا و هدف‌مداری الهی (شیرازی، ۱۳۹۵؛ موسوی و همکاران، ۱۳۹۷؛ طبش، ۱۳۹۸؛ صفری، ۱۳۹۸) نزدیکی معنایی دارد. تاکید پژوهشگر بر ایمان حرکت بخش است، ایمانی که نشاط روحی را تقویت می‌کند و تلاش مخلصانه فرد

در کنار توکل او به خدا، بیشتر می‌شود. مضمون اتصال مستمر به حق تعالی، در پژوهش‌های قبلی با مولفه‌هایی مانند ذکر و یاد خدا، تلاوت قرآن، دعا و درخواست از خداوند، عبادت، شب زنده‌داری (تجری، ۱۳۸۴؛ شیرزادی، ۱۳۹۵؛ موسوی و همکاران، ۱۳۹۷؛ گلی، ۱۳۸۴) آمده است. اتصال مستمر به خدا، یاد خدا و طلب استقامت از او، به تداوم حرکت در مسیر هدف منجر می‌شود. یقین به جهان اخروی، مضمونی است که در پژوهش‌های پیشین مغفول مانده بود. با یقین به جهان اخروی، افراد پشتکار را ثمربخش تلقی می‌کنند. باور به نصرت الهی مضمون چهارم این بخش است. در پژوهش‌های قبلی تحت عناوینی مانند مطمئن بودن به یاری خدا، حسن ظن به خداوند، تلقین و اعتماد به نفس، دادن روحیه، امید و انگیزه، آینده از آن اسلام (طبخ، ۱۳۹۸؛ گلی، ۱۳۸۴؛ موسوی و همکاران، ۱۳۹۷) یاد شده است. امید در کنار تلاش و استفاده از توانمندی شخصی معنا دارد و در عین حال توجه به نیروی الهی منبعی برای تداوم حرکت به سمت هدف است. امید به نصرت الهی، در زمانی که فرد از همه اسباب مادی ناامید است، به تداوم شوق و پشتکار در او منجر می‌شود.

شجاعت و خطرپذیری، در پژوهش‌های پیشین ثبات‌قدم مورد توجه نبوده‌اند. تنها مضمون مبارزه با هواپرستی تحت دو عنوان عدم دنیا طلبی و عدم پیروی از هوای نفس (طبخ، ۱۳۹۸؛ گلی، ۱۳۸۴).

تمرکز بر داشته‌ها، یکی دیگر از تفاوت‌های پژوهش حاضر با پژوهش‌های پیشین است. فرد ثابت قدم، با تمرکز بر داشته‌های خود، از ناامیدی گذر می‌کند.

مضامین قوت اراده، در پژوهش‌های پیشین با عناوینی دیگر بیان شدند. اطمینان به راه و یقین (طبخ، ۱۳۹۸؛ صفری، ۱۳۹۸؛ گلی، ۱۳۸۴؛ شیرازی، ۱۳۹۵) تا حدی به مضمون اعتقاد راسخ نزدیک است. صفری (۱۳۹۸) در تعریف یقین، به نداشتن شک و تردید و دودلی و داشتن ثبات قلبی نسبت به تکلیف اشاره می‌کند. اطمینان قلبی مضمون کلیدی دیگر این بخش است. در پژوهش شیرازی (۱۳۹۵) تسلط بر عواطف از علل استقامت بیان شده است زیرا اضطراب می‌تواند مانع از تفکر قبل از عمل شود. برای تسلط بر عواطف، به زنده بودن قلب، تلقین نفس و کسب موفقیت نیاز است که در اینجا منظور از موفقیت، تلاش برای رسیدن به هدف است (شیرزادی، ۱۳۹۵). استمرار عمل صالح به بروز ثبات قدم کمک

مفهوم شناسی ثبات قدم فردی و جمعی از منظر تربیت قرآنی / نیکو دیالمه و دیگران ۱۱۳

خواهد کرد. داکورث ظرفیت تمرین و تکرار را مقوم ثبات قدم بیان کرده است (داکورث، ۱۳۹۸). لازمه استمرار در تلاش، پرهیز از اهمال کاری (گلی، ۱۳۸۴)، جدیت و سستی نوزیدن (صفری، ۱۳۹۸) است، این بعد رفتاری به معنای پرهیز از تنبلی، اظهار ضعف و اهمال در انجام کار است. ایستادگی مداوم (صفری، ۱۳۹۸) نیز از مولفه‌های پژوهش‌های پیشین است که به این مضمون نزدیک است.

بزرگی و اهمیت هدف؛ به عقیده داکورث هدف مقوم ثبات قدم است (داکورث، ۱۳۹۸). قصدمندی ارادی و هدف‌مداری از ویژگی‌های ثبات قدم است که آن را از درجاماندگی به معنای تکرار بدون قصد حرکت یا از عادات خودکار متمایز می‌کند (لوپز، ۲۰۰۹). صفری (۱۳۹۸) یکی از معیارهای ثبات قدم را هدف‌مداری الهی مطرح می‌کند. ترسیم چشم انداز مطلوب از مضامین کلیدی دیگر این مضمون است. داشتن یک چشم انداز مطلوب، به تبیین سلسله مراتب هدف کمک می‌کند. ثبات قدم به معنای پیگیری لجوجلنه، به هر قیمت و همیشگی تک تک اهداف کم اهمیت نیست. استقامت همراه با سرسختی در مسیر دستیابی به یک هدف متعالی، به گونه‌ای متناقض نیازمند انعطاف‌پذیری در سطوح پایین‌تر است (داکورث، ۱۳۹۸). کسی که واقعا ثبات قدم دارد، انعطاف‌پذیر و واقع بین است نه کمال‌گرا (سلیگمن، ۱۳۸۸). در پژوهش‌های پیشین مفاهیمی مانند توجه به آثار مثبت و معنوی استقامت (شیرزادی، ۱۳۹۵) و اندیشیدن به نعمت‌های بهشت و عذاب جهنم (طبخ، ۱۳۹۸) آمده است. در پژوهش‌های پیشین به عزم توجه شده است (صفری، ۱۳۹۸، شیرزادی، ۱۳۹۵)؛ با این تفاوت که برای عزم جنبه تحولی را لحاظ نکرده‌اند و مفهوم آن را نزدیک به اراده گرفته‌اند. هزینه کردن از داشته‌ها، وقتی اهمیت و ارزش هدف برای سازمان روشن باشد، حاضر است برای رسیدن به آن هزینه کند و تلاش خود را برای تحقق آن داشته باشد. فضای انگیزشی و وحدت بخش؛ برای مضمون توجه به نمونه‌های حیات مجاهدان در راه خدا و ثابت قدمان، در پژوهش‌های پیشین می‌توان به موارد پیش‌رو اشاره کرد: همنشینی با صالحین (طبخ، ۱۳۹۸)، مطالعه احوال بزرگان (تجری، ۱۳۸۴)، مطالعه و تعقل در داستان انبیا (شیرزادی، ۱۳۹۵)، بیان سرگذشت گذشتگان (موسوی و همکاران، ۱۳۹۷)، دقت و تفکر در زندگی انبیاء الهی و اقوام و مخالفان آن‌ها، عدم همنشینی با افراد سست اراده (تجری، ۱۳۸۴).

. یکی از تفاوت‌های پژوهش حاضر با پژوهش‌های پیشین، تعریف ثبات‌قدم جمعی است. برای ثبات‌قدم جمعی، سازماندهی و برنامه ریزی دقیق برای نیروها مضمونی کلیدی است. در پژوهش «علل و عوامل مؤثر بر استقامت و آثار آن» چهار عامل بیرونی برای استقامت داشتن اشاره شده است که شامل حاکمیت دانش، حاکمیت قانون (نظم، پابندی به عهد و پیمان، عدالت)، شایسته سالاری، نظام مندی اجتماعی (تعادل گرایی، کارایی، نوآوری، تحول گرایی) است (شیرزادی، ۱۳۹۵). تقویت روحیه نیروها، به آنان کمک می‌کند در مواجهه با موانع و خطرهای فعالانه برخورد کنند و ثبات‌قدم داشته باشند. تکریم شخصیت که شامل اکرام و احترام، تسويف، تغافل، عفو و گذشت، مشورت و مسئولیت دادن (گلی، ۱۳۸۴) از مولفه‌هایی است که در پژوهش‌های پیشین ذکر شده است و باعث تقویت روحیه نیروها می‌شود.

برای حفظ فضای انگیزشی و وحدت‌بخش سازمان سه مضمون دیگر نیز وجود دارد. جریان‌سازی حلم و بردباری، ترمیم ضعف‌های فردی به کمک توان جمعی، هم‌افزایی محبت‌محور. جریان‌سازی حلم و بردباری در پژوهش‌های پیشین با عنوان شکیبایی (صفری، ۱۳۹۸)، عدم جزع و بی‌تابی در مشکلات (تجری، ۱۳۸۴) اتصاف به صفات وادار کننده به استقامت (طبخ ۱۳۹۸) ذکر شده است. در تبیین تفاوت مضامین این پژوهش با صبر در پژوهش‌ها توجه به هم‌افزایی و جریان‌سازی صبر است.

منابع

- قرآن کریم. ترجمه ناصر مکارم شیرازی (۱۳۷۳). قم: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی
- تجری، آرزو (۱۳۹۴). تبیین قرآنی رابطه تفکر و ثبات‌قدم، (پایان نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم. قم، ایران.
- جوادآملی، عبدالله؛ و حسن واعظی محمدی (۱۳۸۹). تفسیر تسنیم (مجلدات ۱۱، ۱۲۱، ۱۶، ۲۵، ۳۲، ۷۱). قم: مرکز بین‌المللی نشر اسراء.
- خیمه‌زنگاری، فریبا (۱۳۹۹). جایگاه استقامت در زندگی فردی و اجتماعی برگرفته از سوره هود، (پایان نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه پیام‌نور اصفهان، ایران.
- داکورت، آنجلا (۲۰۱۶). عزم، قدرت اشتیاق و ثبات‌قدم (سینا میرعربشاهی، مترجم). تهران: فیروزه (۱۳۹۸).
- زحیلی، وهبه (۱۴۱۱). التفسیر المنیر فی العقیده و الشریعه و المنهج، چاپ دوم. دمشق: دارالفکر.

مفهوم شناسی ثبات قدم فردی و جمعی از منظر تربیت قرآنی / نیکو دیالمه و دیگران ۱۱۵

سلیگمن، مارتین (۱۳۸۸). شادمانی درونی، روان شناسی مثبت گرا در خدمت خشنودی پایدار (مصطفی تبریزی، رامین کریمی و علی نیلوفری، مترجمان). تهران: دانژه.

شیرزادی، ناهید (۱۳۹۵). علل و عوامل موثر بر استقامت و آثار آن در قرآن و حدیث، (پایان نامه کارشناسی ارشد). موسسه آموزش عالی باختر ایلام، ابران.

صفری، حجت الله؛ و میردریگوندی، رحیم (۱۳۹۸). بررسی تطبیقی مفهوم ثبات قدم و آسیب شناسی آن در منابع اسلامی و روانشناسی مثبت و تبیین چرایی تفاوت آن در دو منبع. فصلنامه معرفت، (۲۶۶). صص ۱۷-۳۷.

صفری، حجت الله؛ میردریگوندی، رحیم؛ و عباسی، مهدی (۱۴۰۰). مولفه های ساختاری ثبات قدم براساس منابع اسلامی، تدوین یک مدل مفهومی. فصلنامه روانشناسی و دین (۵۳). صص ۱۹-۳۶.

طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۴). ترجمه تفسیر المیزان. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انشارات اسلامی.

طبخ، ندا (۱۳۹۸). ارائه الگوی استقامت و پایداری بر پایه قرآن و روایت معصومین (علیه السلام) و تبیین دلالت های تربیتی آن پژوهشی با روش نظریه پردازی داده بنیاد، (پایان نامه کارشناسی ارشد)، دانشگاه شهید چمران اهواز، ایران.

فضل الله، محمدحسین (۱۴۱۹). من وحی القرآن، چاپ اول. بیروت: دارالملاک.

گلی، مهرناز (۱۳۸۴). ثبات قدم در دینداری از دیدگاه قرآن و روایات، (پایان نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه اصول الدین، قم، ایران.

مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

موسوی کاشی، زهره؛ پورمحمدی رودسری، رضا؛ حسن جعفری، آرزو صیاد؛ و موفق، ابوالفضل (۱۳۹۷). تصمیم گیری مدیران حوزه سلامت با رویکرد اسلامی، مبانی نظری، نگرش ها و رویکرد اسلام در فرایند تصمیم گیری. فصلنامه پژوهش در دین و سلامت، ۴(۳). صص ۱۰۳-۱۱۷.

Duckworth, A. L., C. Peterson, M.D. Matthews, and D. R. Kelly (2007). Grit: Perseverance and Passion for Long-Term Goals. *Journal of Personality and Social Psychology*, 92, 1087-1101.

Duckworth, A., and A. Jackson (2017). Grit: The Power of Passion and Perseverance. *Regional Business Review* (36) , 74-76

- Sherry, V.G., D. R. Kelly (2019). Resilience, Grit and Hardiness: Determining the Relationships Amongst these Constructs through Structural Equation Modeling Techniques. *Positive psychology & Wellbeing* 3(2) , 165-178.
- Silva, P.J., K. Eddington, and R. Beaty (2013). Gritty People Try Harder: Grit and Effort Related Cardiac Activity during an Active Coping Challenge. *International Journal of Psychology* (88) , 200-205.
- Lopez, S. J (2009). *Encyclopedia of positive psychology*. United State: Blackwell.
- Reraki, M., I. Celik, H. Saricam (2015). Grit as a Mediator of the Relationship Between Motivation and Academic Achievement. *Ozean Journal of Social Science* (8) , 19-32.

